

ARSENIK OG GAMLE HÅNDSKRIFTER

EN DANSK FORSKNINGSEKSPEDITIONS

OPHOLD I ÆGYPTEN 1761-62

PÅ GRUNDLAG AF F. C. von HAVENS EFTERLADTE PAPIRER

AF

HERTHA KIRKETERP-MØLLER

Frederik V.'s tronbestigelse 1746 indledte en epoke af økonomisk og kulturel fremgang i Danmark. Kongens personlige indsats og virke til gavn for landet er dog ikke iøjnefaldende. Han er gået over i nutids historieforskning som en mand, der så flittigt dyrkede Venus og Bacchus, at han ikke fik megen tid tilovers for de mangfoldige regeringspligter, der påhvilede en enevældig monark. Man må dog indrømme ham den fortjeneste, at han forstod at placere sin tillid de rigtige steder og vælge sig gode rådgivere og ministre – og endnu vigtigere – at holde fast ved dem.

De to mænd bag tronen var kongens personlige ven, mecklenburgeren Adam Gottlob Moltke (1709-92) og hannoveraneren, Johan Hartvig Ernst Bernstorff (1712-72). Det 18. århundrede var så udpræget kosmopolitisk, at det ikke følte som noget udfordrende eller unaturligt, at landet styredes af to udlændinge. Der var altid brug for begavelser – lige meget hvor de kom fra – ved fyrstehofferne i et Europa, der domineredes af enevælden. Om begge mænd kan det siges, at de med dygtighed og loyalitet tjente det land, der gav dem så gode muligheder for selvudfoldelse og karriere.

I overensstemmelse med tidens mode var de to statsmænd dybt interesserede i alt, hvad der fremmede oplysning og lærdom. Det faldt derfor i god jord, da J. D. Michaelis (1717-1791), professor i orientalske sprog og bibelkundskab ved det berømte Göttingen universitet 1756 skrev til Bernstorff og bad ham være mellemmand for sig hos den danske konge i en anmodning om støtte til afsendelse af en videnskabsmand til Jemen i Sydarabien, det såkaldte Lykkelige Arabien (Arabia Felix). Bernstorff

blev begejstret for ideen og fik Moltke og dermed også kongen interesseret i planen, men Michaelis' beskedne forslag om en enkelt mands afsendelse blev til en veludrustet ekspedition på internationalt plan, da Bernstorff og Moltke tog sagen i deres kyndige hænder.

Den danske konges forskningsrejse vakte stærkt røre i samtiden. Interessen og velviljen var så meget større, fordi ekspeditionen ikke fulgte i hælene på et erobringstogt eller blev foretaget i merkantilt øjemed, men sigtede mod så høje mål som øget viden og „oplysning“ – tidens slagord – til gavn for menneskeheden. Udgifterne til ekspeditionen blev betalt af kongens personlige kasse, mens Moltke og Bernstorff med indsigt og praktisk sans ledede dens planlægning. De blev bistået af en komité, der bestod af professorerne J. C. Kall, G. C. Oeder, P. Ascanius og C. G. Kratzenstein, der alle var medlemmer i det i 1746 oprettede Videnskabernes Selskab.

Michaelis var som den egentlige ophavsmand til det interessante projekt behjælpelig med at finde egnede medlemmer til ekspeditionen, der kom til at bestå af fire videnskabsmænd samt en kunstner og betjent. Han gjorde desuden fortræffelig propaganda for forskningsrejsen og sig selv ved at medgive de rejsende en lang liste af spørgsmål og opfordre andre videnskabsmænd i Europa til at gøre det samme. Det drejede sig snart sagt om alle emner mellem himmel og jord, som ekspeditionsmedlemmerne fik tilsendt klatvis og skulle se at hitte ud af henad rejseruten.¹⁾

Der var store vanskeligheder forbundet med at finde kvalificerede videnskabsmænd i deres ungdoms kraft til det farlige foretagende. Europas universiteter vrimlede ikke med lærde unge mennesker, der brændte af iver efter at sætte livet på spil i en så farlig og vanskelig mission. Men efter fire års anstrengelser var ekspeditionen stablet på benene og klar til afrejse. De to deltagere man satte mest lid til og regnede for forskningsrejsens hovedhjørnestene, var danskeren F. C. von Haven (1727-63) og svenskeren Pehr Forsskål (1732-1763). Begge var teologiske kandidater, og begge havde de studeret arabisk filologi hos Michaelis i Göttingen, men Forsskål var først og fremmest den berømte svenske naturforsker Carl Linnés begavede og beundrende elev, og det var som botaniker og zoolog, han var blevet antaget ved Frederik V.s danske ekspedition.

Da von Haven i et brev til Bernstorff havde skrevet, at han ikke troede sig i stand til at „opfylde en Matematikers Opgave“, havde man til stillingen som geograf-geodæt og -astronom antaget en ung mand fra Ditmarsken ved navn Carsten Niebuhr. Man havde først haft fat i en anden kandidat til stillingen, men da han fik betænkeligheder ved det farefulde foretagende og sprang fra, måtte man i hast til beroligelse for excellen-

cerne i Danmark få fat i en stedfortræder, og da Niebuhr havde gode anbefalinger fra sine lærere, og der iøvrigt ingen konkurrenter meldte sig, antog man ham, som Michaelis skrev til Bernstorff 10. juli 1758 „... kun et navn bliver sat i stedet for et andet“. ²⁾ Da han kom til København 1760 i god tid før afrejsen, gjorde den unge bondestudent så godt et indtryk på Bernstorff, at han fik det vigtige job som ekspeditionens kassemester til stor ærgrelse for von Haven og Forsskål, der begge regnede sig for mere værdige til denne post.

Derimod undlod man at udpege en leder af ekspeditionen. Det ville have været naturligt, om man havde valgt von Haven hertil, da han var den ældste af rejseselskabet, og den, der havde den mest omfattende uddannelse. ³⁾ Desuden var han dansker, og Bernstorff lagde stor vægt på, at gøre det klart udadtil, at det var en dansk ekspedition. Imidlertid havde Forsskål inden sin ansættelse udtrykkeligt anmodet om, at alle de rejsende skulle være ligestillede og at ingen måtte være chef. Det havde været meget vanskeligt at finde en duelig naturforsker til ekspeditionen, så der var almindelig begejstring i komiteen bag forskningsrejsen, da man fik kontakt med den dygtige svensker. Derfor var man villig til at gå ind på næsten alt, hvad han med rimelighed ønskede. Bernstorff har vel også skønnet, at von Haven med sit noget sarte helbred og mangel på økonomisk sans ikke var tilfredsstillende som leder. Før at bøde på mangelen af en sådan, fik rejsedeltagerne udleveret en instruks på 43 paragraffer, udarbejdet af J. Chr. Kall, professor i morgenlandske sprog ved Københavns Universitet. Denne gav råd og retningslinjer at gå frem efter, der indskrænkede deltagerens handlefrihed i visse henseender. Kort før ekspeditionens afsendelse var der yderligere blevet ansat tre deltagere: Lægen Chr. Cramer, en elev og protegé af professor Kratzenstein. En kobberstikker fra Nürnberg, G. W. Baurenfeind, der var blevet hædret med Kunstakademiets store guldmedalje, og som tjener og altnulig-mand en svensk husar ved navn Berggren.

Rejsen begyndte som bekendt dårligt. Tre gange blev det danske krigsskib „Grønland“, der havde ekspeditionsdeltagerne med som passagerer, drevet tilbage til Helsingør red af storm og ugunstig vind. Først ved fjerde forsøg lykkedes det at gennemføre den planlagte rute til Marscille. Von Haven, der havde lidt mest af søsyge og havde pådraget sig en gulsot under sejladsen, var gået fra borde og havde fået tilladelse til at rejse til den franske havneby over land. Den videre sejlur med Konstantinopel som mål, klarede han sammen med sine rejsefæller. ⁴⁾

I den smukke osmanniske hovedstad havde ekspeditionen haft ophold hos den danske gesandt V. S. von Gähler (1706-88), indtil Carsten Nie-

buhr, der havde pådraget sig en mavelidelse ved sejladserne til Konstantinopel, var blevet rask nok til at fortsætte den videre rejse.

For filologen von Haven havde byen ved Bosporus været et sandt Eldorado med de rige muligheder for gode bogkøb, den bød på. De rejsende var ankommet til Konstantinopel den 30. juli og forlod byen den 8. september. I dette tidsrum fik han købt 34 arabiske håndskrifter. Det drejer sig ikke om engros køb, men om omhyggeligt udvalgte værker, der vidner om sin købers indsigt i den arabiske filologi. Man forstår af dagbogen, at von Haven gerne ville have forlænget et så behageligt ophold, hvor for hans vedkommende, arbejde og fornøjelse rakte hinanden hånden. Men flertallet var imod ham, og von Gähler var utvivlsomt ved at blive dygtig træt af et værtskab, der krævede så meget af hans tid, kræfter og – sikkert også – økonomi.

Ved afrejsen var alle ekspeditionsmedlemmerne klædt i arabisk dragt for ikke at adskille sig fra de mennesker, de herefter skulle færdes imellem. Deres europæiske klæder deponerede de i det Gählerske hus i „forvaring hos Hofmesteren“. Von Havens liste over sin garderobe kunne tyde på, at han var noget af en tøj-Jon.⁵⁾

Om afskeden med gesandten skriver von Haven i sin dagbog: „Envoyeen havde opsat til det alleryderste at overlevere os det Tyrkiske Pas, vore Vexler og vore Recommendations Breve. Passet og Recommendations Brevene blev overleverede til mig. Vexlerne til Niebuhr.“ Anbefalingsskrivelserne var rettet til de europæiske nationers konsuler og desuden – det interessanteste – til guvernøren i Gadda (Djidda), der havde bopæl i Kairo. Han havde tidligere været storvezir hos sultan Mahmud (1730-54). Og von Haven fortsætter: „Efter at Env.d. Gähler havde overgivet alle disse Breve til os, og vi vilde tage Afsked, omfavnede han enhver af os især, formanede os til Enighed og lovede os i alle Nødsfald saavel hans egen som Hoffets hielp.“ Formaningerne om fred og fordragelighed til de iltre, rethaveriske herrer var hårdt tiltrængte, men som det så ofte går med formaninger og gode råd, faldt de på stengrund. De rejsende var næppe kommet uden for gesandstens afdæmpende indflydelse før hadet de herrer imellem tog en nok så artig vending.

Rejsen til Aleksandria blev foretaget med et tyrkisk handelsskib, hvis varer i det væsentligste bestod af unge kvinder, der skulle sælges på de ægyptiske slavemarkeder.

Slaveskuden krydsede i Ægæerhavet og kastede anker ved forskellige øer. På Rhodos gik Forsskål, Niebuhr og Baurenfeind i land, og herfra afsendte de så det famøse brev til von Gähler, dateret 21. september 1761, hvori de anklager von Haven for at omgås med planer om at myrde dem.

Denne fantastiske påstand byggede de på en meddelelse fra lægen Christian Cramer, der gik ud på, at von Havens havde købt to pakker arsenik, da de sammen var på indkøb hos apotekeren. Arsenikken havde han overgivet til lægen, mens han – oh rædsel – var fremkommet med mystiske trusler mod Forsskål. Det fremgår dog af brevet, at underskriverne mente, at den hele ekspedition var truet på livet af filologen. Imens sad vel den fremtidige masse-morder i sin kahyt og terpede arabisk og skrev i sin „Journal“ uden mindste anelse om den uhyrlige anklage, der var smedet imod ham til ødelæggelse af hans omdømme hos de mennesker, hvis velvilje hans hele fremtid afhang af.

Udfor den 21. september i von Havens dagbog står der kort og godt: „Den første Dag gik jeg ikke fra Bord. P.F. derimod, Nbh og B gik i Land“, og udfor 22. september „Om Tiirsdagen gik jeg i Land med D. Cramer . . .“

Lægen havde lige fra rejsens begyndelse været von Havens svorne forbundsfælle og bestandige ledsager, men det var vel kommet til et punkt, hvor han var ved at blive træt af denne rolle, der i nogen grad var blevet ham påtvunget ved den isnende uforkammethed, som Forsskål havde mødt ham med, da ekspeditionsdeltagerne var trommet sammen i København inden afrejsen.⁶⁾ Nu havde han ved at give oplysning om arsenikkøbet gjort sig populær hos den, der før havde mødt ham med foragt, thi herved mente man at have fået et middel i hænde til at blive den forhadte kollega kvit. Det gjaldt imidlertid om at være forsigtig, så at filologen ikke anede uråd, derfor blev Cramer hos ham, da de andre gik fra borde og fulgtes med ham i land den følgende dag.

De fire sammensvorne har forstået at holde gode miner til slet spil, for af von Havens dagbog fremgår det, at han ikke havde mistanke om nogen intrige imod ham. I slutningen af den uge, hvor anklageskriftet var blevet afsendt, skriver han således med stor velvilje om Chr. Cramers bedrifter som „Medicus“.

Jeg har ikke kunnet finde nogen optegnelser eller korrespondance af betydning fra lægens hånd, der kunne kaste lys over hans personlighed eller virke, man er her henvist til hvad von Haven skriver om ham.⁷⁾ Hvad han gør ret ofte og næsten altid med stor omend noget nedladende velvilje. Den 26. september fortæller han i dagbogen om forskellige sygdomstilfælde ombord. Bl.a. hører man om hvordan en af de til eksport bestemte slavinder skreg og jamrede sig så højlydt, at det forstyrrede ham i hans nattesøvn. Han tvang derfor hendes „Patron“ til at give ham selv og Cramer adgang til hendes lukaf.

„Jeg bad D. Kramer at besee hende lidt nøjere, og han fandt med stor

forundring, at hele bagdeelen opad Ryggen og ned ad Laarene var næsten lutter dødt og fordærvet Kiød. Hendes Patron vilde den Dag just have begyndt at bade Saarene med Viin, og blev til lykke for ham selv hindret derfra af os. D. Kramer tog sig Curen paa, skar det døde Kiød bort og forbandt hende, saa hun ved vor Ankomst i Alexandrien kunde taale at bæres i Land. Der havde han siden leylighed at fuldende Curen lykkelig i fire Uger. Lægen har i dette tilfælde ved en fornuftig behandling utvivlsomt reddet den unge kvindes liv.

Han fortæller i samme åndedræt en anden sygehistorie med tragisk udgang. „En anden Slavinde, som skal have kostet mange Penge, blev en Nat kastet over bord og var formodentlig død af Pest. Slavinder sælges for 500 til 2000 Piastre og derover, ligesom de ere unge og smukke til.“

Man kan dårligt lade være med at undre sig over den ufølsomme måde, hvormed dette berettes, men for 200 år siden havde den kristne gennemsnits-europæer ingen indlevelsessevner, når det gjaldt slaven af en anden tro og race. Von Haven kommer iøvrigt tilbage til slavespørgsmålet senere i sin dagbog. Han fortæller her om eksporten af unge piger og drenge fra det tyrkiske imperiums kristne landområder. En fremtid, der bød på slaveri i fjerne lande, kunne man jo nok mene måtte være en frygtelig skæbne, men „tværtimod“ skriver vor dagbogsforfatter „her begynder hans Lykke, som oftest er langt større, end han kunde vente den i hans Fæderneland“. Om de unge piger, der er blevet solgt til velhavende huse i Aleksandria, konstaterer han: „Ere de forelskede i Stads, i broderede klæder og Edelsteene, saa finder de ingensteds Mandfolkene villigere end her til at gøre umaadelige Depenser for at fyldestgøre denne deres forfængelighed.“

Den iøjnefaldende forskel der var på den behandling slaven fik i kristne landområder, og den humanitet der vistes dem i muslimiske lande, var ikke undgået von Havens opmærksomhed, men han opfattede den som et særkende for Ægypten og udtaler som sin mening, at „de Egyptiske Slavers eller Mammelukkers Skiebne, er den taaleligste af alle Slavers i heele Verden.“

Den 27. september var ekspeditionen nået til Aleksandria, hvor de blev indkvarteret hos en vis Monsieur Marion. Han var agent for Østrig, men fungerede også som dansk konsul. Logiet synes ikke at have været særligt komfortabelt, og der blev da også straks skænderi om den meget indskrænkede plads. Von Haven fik „et lidet Kammer med eet Vindue, et lidet Bord og to Stole“. Forsskål og Baurenfeind, der havde et snævert samarbejde, og som synes at være kommet godt ud af det med hinanden, delte et rum, mens Cramer havde den korte glæde at have eget værelse

الاحمد ذا الذمام لجنة دار المتقين
 سلامه الانسان في حفظ اللسان
 باسم الله الرحمن الرحيم
 راس الحكمة مخافة الله

Disse kufiske Bogstaver, har jeg copie-
 ret D. 14. M. 62. udi gammel Cairo
 efter fire Pierre Formater som hangde
 i Michael Mesaras huus, forenet
 først af en vis endnu levende Pla-
 ton eller Platon, som efter Mr
 le grand's skening o- der scrispse,
 som endnu kiender disse gamle
 Bogstaver. See min Journal
 pag.

for en nat, og Niebuhr måtte lade sig nøje med en sofa i en mellemgang. Dette ville han dog ikke finde sig i, men gjorde gældende, at han som selskabets kassamester og indehaver af dets værdipapirer ikke kunne logere i et uaflåst gennemgangsrum. Til slut enedes de to stridende parter om at dele værelset om dagen, mens Niebuhr havde det for sig selv om natten. Som man ser, var der nok af irritationsmomenter de rejsende imellem.

Von Haven skildrer sine indtryk af Aleksandria meget nøje, men man hører ikke noget om håndskriftsindkøb i denne by. Han har sandsynligvis villet vente, til han kom til Kairo, hvor ekspeditionen opholdt sig i længere tid og hvor der var bedre muligheder for at gøre gode køb.

Allerede et par dage efter deres ankomst var de rejsende på en udflugt arrangeret for dem, for at de kunne blive gjort bekendt med stedets seværdigheder. Selskabet bestod af 16 svært bevæbnede mænd, „Alle armerede med Flinter, Pistoler og Sabler for Bedouinernes Skyld.“ Som befordringsmiddel benyttede de æsler, og det var første gang de red på dette uanselige dyr. Om grunden hertil siger von Haven: „Pøbelen i Alex(andrien) taaler ikke, at Kristne ride paa heste, og det uden Tvivl fra Korstogene og Saladins tider af.“

På denne sight-seeing tur besøgte man Katakomberne, et tempel, Kleopatras bad, Colonna Pompeji og i von Havens egne ord: „Vi besaae og paa hjemreysen Cleopatrae Obelisk og befandt at Nordens Tegning er derpaa uforbedderlig.⁸⁾ Man siger, at Obelirken hviler paa fire Løver af Bronze; men denne Piedestal er aldeles begravet under Jord og Sand“. Med nogen beklagelse fortæller von Haven videre, at en anden obelisk „laa søndret i Støvet“. Det giver anledning til en misbilligende udtalelse om aleksandrinernes manglende forståelse af deres antikke fortid. De forskellige seværdigheder bliver beskrevet med stor grundighed med henblik på de krav, der blev stillet til ham som ekspeditionens humanist.

Den 31. oktober tager man afsked med Aleksandria og begiver sig atter på farten mod nye horisonter. Det næste mål var Kairo. Rejsen hertil blev gjort dels til vands – på en nilbåd – dels til lands på kamelryg. Undervejs gjorde man ophold i Rosetta, hvor ekspeditionen blev indlogeret i Franciskanernes hospits.

Von Haven skildrer Rosetta som en smuk og blomstrende by med ca. 100.000 indbyggere, om disse siger han: „Indbyggerne ere ikke saa vilde og raae som i Alexandrien. De leve bedre med Europæerne, som gierne boe hos dem“. Det hyggelige ophold her med udflugter til de mange skønne haver varede knap en uge. Den 6. november besejler de igen

Nilen. Vor dagbogsforfatter giver i en længere liste navnene på de landsbyer, de passerer undervejs, skrevet både i translitteration og med arabiske bogstaver.

Til Bulaq, Kairos havneby nåede de frem den 10. november, og den følgende dag gik de fra borde. Von Haven blev efterladt i havnen for at sørge for formaliteterne vedrørende bagagen, mens de andre tog til byen for at bese det logi, konsul Marion havde skaffet dem i det franske kvarter. Fortoldningen gik smertefrit, takket være en anbefaling fra en jøde i Rosetta, hvis hustru Chr. Cramer havde tilset under deres ophold i denne by. Han var så tilfreds med behandlingen, at han gav dem et brev med til en bror, der havde en ledende stilling inden for toldvæsenet. Von Haven fortæller, at de ikke kom til at betale en øre i told for den store bagage, der blev lastet på syv kameler, en hest og et æsel. Alt nåede velbeholdent frem til bestemmelsesstedet, uden at der manglede en eneste pakke. Men her hører idyllen også op.

Han genfinder sit rejseselskab „i M(onsieur) Clements Huus, Hvor M. Marion havde bestilt Logementer for os. Jeg fandt dem tillige i en fuld Misfornøjelse og Bestyrtelse over saa slet tilberedte Værelser. De vare uden Vinduer og Meubler og aabne paa alle Kanter. Udi den nødvendighed vi vare, maatte vi for det første lade os noye og rangere os saa got vi kunde.“ Værre synes man næsten, det er, når han fortæller om „den Canal som fører alle ureenligheder bort fra Staden ned til Nilen. Den er opfyldt af Vand, naar Nilen flyder over, men naar Nilen falder, bliver dens Vand Tiid efter anden mindre og stillestaaende. Det begynder at stinke . . .“.

Enden på det hele blev, at von Haven fik et værelse hos en franskmand, Monsieur Bezoardin, Dr. Cramer flyttede ind hos den hollandske konsul, en englænder Mr. Hughes, Baurenfeind fik logi hos Franciscaerne, mens Forsskål og Niebuhr lod sig nøje med den først lejede bolig, der samtidig blev stamkvarter for hele selskabet. Her befandt sig også – ak og ve – det fælles køkken – det ideelle operationsfelt for en eventuel giftmorder!

De rejsende blev modtaget med vanlig gæstfrihed og hjælpsomhed af de europæiske nationers repræsentanter. En hjælpsomhed, der nok kunne synes noget anmassende, som når den franske, hollandske og venetianske konsul hver især kappedes om at få anbragt deres egen specielle dragoman ved den danske ekspedition. Som von Haven udtrykker det – „vi vare embarasserede med lutter høfligheder.“ Det gjorde naturligvis heller ikke sagen bedre, at der var så lidt sammenhold inden for rejseselskabet. Et af von Haven udtrykt ønske stødte uvægerligt på modstand hos Fors-

skål og omvendt. Von Haven fortæller om dragomanproblemet, at Forsskål behandlede sagen så klodset, at den franske og venetianske konsul blev dødeligt fornærmede på hinanden. Som francofil var han selv villig til at give den franske konsul ret i, at det var rimeligt, at de antog en fransk dragoman, når de boede i „den franske Contrade“. Von Haven siger herom, at „disse Aarsager vare meget gode, men de fandt ingen Indgang i Forsskåls ucivilicerte Hierne.“

Ophidset af disse begivenheder betror von Haven sin dagbog: „Jeg har forbigaaet med fliid alle P. Forskaals Impertinencer imod mig, og hans uforstandige og raac opførsel i de første Visiter vi deels modtog og deels selv aflagde. Jeg har i sinde, at suppressere sligt herefter paa det ikke min Rejse-Journal skal blive en Skamme-Skiendsels Protocol for heele Selskabet. Men for ikkun at sige et par ord, saa erindrer jeg alene, at een af Consulerne siden raadte mig at give en skriftlig Protestation imod denne min uartige Rejsecompagnons opførsel . . .“.

Forsskål indstillede altså ikke sine drillerier over for von Haven efter afsendelsen af anklageskriftet fra Rhodos. Han fortsatte dem tværtimod målbevidst, ikke blot når rejseselskabet var sammen under private former, men også i selskabslivet. Samtidig vedblev han med at sende breve til von Gähler med klager over von Havens opførsel og indtrængende bønner om at få den forhadte dansker fjernet fra ekspeditionen. Som man kan se af det foregående, var det lykkedes ham at få samtlige ekspeditionsdeltagere – selv Cramer – over på sin side.

Niebuhr synes hurtigt at have fattet uvilje imod von Haven. De to mænd var også så forskellige af natur og livsform som vel tænkeligt. Mens humanisten var en selvsikker, munter selskabsmand med sans for bordets glæder og spendabel indtil ødselhed, var matematikeren Carsten Niebuhr i de unge år forlegen og usikker i selskab. Han tog sin opgave som ekspeditionens kassefører meget alvorligt, og von Havens angreb på hans kære kasse vakte en dyb forbitrelse hos den strengt økonomiske mand med den fattige opvækst bag sig. Mens filologens henrykkelse over gamle folianter og arabisk poesi ikke fandt genklang i hans praktiske natur, vakte Forsskåls flid ved indsamling og bearbejdning af et zoologisk og botanisk materiale hans dybe beundring.

Hvad G. W. Baurenfeind, ekspeditionens illustratør, angår, blev han hurtigt indfanget af Forsskål, der holdt ham flittigt beskæftiget med kopiering af de indsamlede naturalier. Deres samarbejde synes at have fungeret gnidningsløst. Baurenfeind var en dygtig kunstner og et venligt og godmodigt menneske. For ham var det naturligt at slutte op om Forsskål – og altså imod von Haven. Da også lægen svigtede sin beskytter og

gik over til fjenden, var ringen sluttet, og intrigen kunne sættes i gang.

Ikke blot Forsskål, der fortsatte sine angreb på von Haven med en Catos urokkelighed – men også den tilbageholdende Niebuhr kom ud af busken og sendte breve til von Gähler og hans legationssekretær J. A. Horn med voldsomme anklager mod von Haven. Det var uoverlagte breve, som han selv senere må have ærgret sig grundigt over.⁹⁾

På baggrund af den fordækte måde „de sammensvorne“ førte deres krig på forekommer von Havens bjørneagtige raserianfald, som rejsefællerne så nidkært beklager sig over, næsten medynkvækkende. Man kan forestille sig det psykiske pres, det må have været for ham bestandig at føle sig omgivet af en mur af foragt, der gav sig udslag i en konsekvent sabotering af ethvert forslag og ønske fra hans side. De nålestik og drillerier han måtte døje fra Forsskåls side, når rejseselskabet sammen deltog i det stedlige selskabsliv, har heller ikke gjort ham mere omgængelig. Værst af alt var måske udelukkelsen fra det kammeratlige fællesskab.

Som helhed er hans korrespondance med mændene bag ekspeditionen behageligt fri for bagtalelser og beskyldninger mod rejsefællerne med undtagelse af nogle hib til Forsskål i breve til gesandten i Konstantinopel, der med sandt diplomati forstod at bevare venskabet med alle de rejssende. I et brev til ham 23. novbr. 1762 ironiserer han over Forsskål, der har villet gå Cramer i bedene som læge, men som i von Havens udlægning har måttet strække våben over for den andens større kyndighed på det medicinske område og allerede før afrejsen fra Aleksandria havde set sig nødsaget til helt at opgive denne virksomhed. Efter at Cramer var blevet overløbet og havde ydet så væsentligt et bidrag i sagen mod von Haven, var Forsskåls chicanerier imod ham ophørt. De to har vel ikke i von Havens nærværelse turdet vise denne optøning i deres indbyrdes forhold alt for tydeligt. Og Cramer havde af almindelige sikkerhedshensyn og til sine egne nervers beroligelse fået retten til at bære kappen på begge skuldre. En rolle, som synes at have ligget godt for ham. I von Havens „Journal“ er der ikke nogen antydning af, at han nogensinde opdagede vennens forræderi. Af samme kilde fremgår det også klart, at det var ham magtpåliggende, at splittelsen inden for ekspeditionen ikke blev offentligt kendt med risiko for, at hele projektet skulle ende i skandale, sådan som det var gået med en anden af samtidens videnskabelige ekspeditioner, udsendt af den sardiniske konge. Hovedpersonen i dette drama var en charmerende ung kvinde forklædt som mand, om hvem von Haven skriver: „Skiöndt ikke smuk dog saa elskværdig, at alle Europæere i Alexandrien kappedes om at gøre deres Opvartning hos hende, og at fordrive hende Tiden paa en angenem Maade i et barbarisk Land. Istedet for at

spørge hvorledes et Fruentimmer kunne komme ind som fjerde Person i et Kongel. Reysepas, søgte man at profitere af Leyligheden, som sielden bringer Europæiske Nymphes til Ægypten.“

Man kan undre sig over, at et så massivt had hos de øvrige rejsende, der kunne give sig udslag i en mordanklage, ikke har givet noget ekko i von Havens korrespondance. I hans elegante tyske og franske breve til gesandtskabet i Konstantinopel og excellencerne i København findes hverken modanklager eller forsvar, som dog ville have været tilfældet, om han havde haft mistanke om kollegernes bagtalelse. Han må naivt være gået ud fra, at de ligesom han regnede deres indbyrdes skænderier for en intern og privat affære, hvor den ene part ikke gik bag den andens ryg og sladrede til de foresatte. Kun en enkelt gang har han været nødsaget til at indrømme, at det stod mindre godt til med kammeratskabet inden for rejseselskabet og dermed samtidig røbe, at han selv var et meget upopulært medlem deraf. Det sker i et brev til von Gähler, skrevet den 23. april 1762 på et tidspunkt, hvor de sammensvorne endnu ikke havde fået svar fra København på deres klage. I dette brev fortæller han, at rejsefællerne har nægtet at tage med ham til Djebel el-Mokatib (skriftbjerget) på Sinaihalvøen.¹⁰) En udflugt, der var bestemt hjemmefra, og som man i rejsekomiteen lagde stor vægt på, da der i Europas videnskabskredse verserede mange rygter om de interessante indskrifter, der skulle findes her.

De konspirerende herrer måtte vente en rum tid, inden sagen blev endelig afgjort. Postgangen var langsom, og von Gähler måtte, hvor ubehageligt det end var ham, først underrette sin chef i København om den højst beklagelige affære. Der må have været travlt på Gesandtskabet i Konstantinopel 17. november 1761, hvor der på samme dag afgik post til København og Kairo. Lange velovervejede breve, hvis affattelse må have kostet sin ophavsmand en del møje.

Von Gählers smertensbørn fik venligt men meget bestemt at vide, at de skulle tie bomstille om sagen, da de ellers ville blive ramt af „Hans Majestæts allerhøyeste Unaade“, men også – til beroligelse – at deres klagebreve var blevet videresendt til afgørelse på højere sted. Gesandtskabets kopister afskrev de nævnte breve til arkivering, mens Bernstorff fik tilsendt originalerne sammen med en længere skrivelse fra gesandten.

Da von Gähler var en mand med sund fornuft og menneskekundskab, tog han let på den groteske giftmordsanklage, men hadet og fjendskabet, der lå bag den, kunne ikke ignoreres. Han anbefaler derfor i forsigtige vendinger von Havens fjernelse fra ekspeditionen og foreslår, at man lader ham forblive dels i Ægypten, dels i Syrien, mens det øvrige selskab

skulle fortsætte rejsen til Det Lykkelige Arabien. Iøvrigt lagde han sagen op til sin chefs afgørelse.

Af Bernstorffs svarbrev, dateret 9. februar 1762, fremgår det klart, hvor skuffet og ærgerlig han blev over at høre om spliden inden for ekspeditionen. Han så sin kære drøm om en berømmelig dansk forskningsrejse ødelagt på grund af nogle urolige hoveders forfængelighed og gensidige misundelse. Ligesom von Gähler blev han ikke forurolet af mordanklagen – med mordvåbenet arsenikken under lås og slå i lægens giftskab. Men ligesom gesandten forstod han, hvor dårligt det måtte stå til med sammenholdet inden for ekspeditionen.

Hans iver efter at bevare status quo er ikke til at tage fejl af. Han gør det klart for sin gesandt, at von Haven for ham er ekspeditionens hjørnesten. Han tvivler ikke på hans faglige kompetence og henviser til Michaelis' bedømmelse af samme. Filologen var den først ansatte, og den om hvem hele foretagendet faktisk var bygget op. Endelig – og det var en overordentlig vigtig faktor for hannoveraneren von Bernstorff – han var dansk, og ekspeditionens danskhed kunne ikke nøksom pointeres. Alligevel har han følt sig så usikker, at han lader gesandten om at tage den endelige beslutning. Et forseglede brev fra Moltke til von Haven er vedlagt til viderebefordring, hvis von Gähler skønner, at hans fjernelse fra ekspeditionen er uomgængelig nødvendig.

Von Gähler besvarer dette brev fra sin chef 17. april samme år. Efter rigelig anvendelse af de høflighedsfraser, som tidens mode foreskrev, beroliger han Bernstorff med, at han nok skal prædike fornuft for de herrer – *je vais travailler à prêcher la raison à ces messieurs.*¹¹⁾ I separate breve til de implicerede ekspeditionsmedlemmer meddeler han dem, at der ingen ændringer ville ske inden for ekspeditionen, men at alle deltagere skulle fortsætte rejsen efter de i København fastlagte retningslinier. Den bitre pille var dygtigt indelukket i en blanding af smiger og venlige formaninger, og brevene er mesterværker af diplomati, men kunne dog ikke tage brodden af den ubehagelige kendsgerning, at de ikke kunne blive deres plageånd kvit. Afgørelsen fra København var en skuffelse for de fleste i rejseselskabet, men Forsskål må have følt den som noget af en katastrofe. Trods de ihærdigste anstrengelser havde han ikke fået sin fjende sparket ud af ekspeditionen.

I Forsskåls forhold til von Haven kan man dårligt væge sig mod den tanke, at hans oprigtige afsky for kollegaen har været iblandet en køligt beregnende ærgerrighed. Han var ganske klar over, at hvis von Haven blev sat ud af spillet, ville han selv komme til at spille hovedrollen inden for ekspeditionen og blive dens uofficielle leder. Han ville også være den,

der høstede laurbærrene, hvis rejsen blev ført til en lykkelig afslutning.

I et brev til von Gähler 22. juli 1762 får han luft for sin skuffelse og vrede. Som sædvanlig er brevet fuldt af anklager mod den forhadte kollega, som han vil frakende de simpleste menneskelige og videnskabelige kvalifikationer. Han er så vred, at også autoriteterne i København får sig en omgang. Han siger rent ud, „at de for at redde en ugudelig landsmand svigter de hæderligste folk og udsætter dem for den uværdigste af alle Farer . . .“.¹²⁾

Hermed var der imidlertid gjort en ende på arsenikaffæren. Hvad der skete med den indkøbte gift, melder historien intet om. Har Cramer hældt den ud i ørkensandet? Er den blevet brugt imod rotter og kryb henad rejsruten? Eller var den måske endnu ubeskåret i lægens forvaring ved hans død i Bombay i februar 1764?

Da den gordiske knude nu var overhugget, kunne de rejsende forlade Kairo for i Suez at indskibe sig til den videre rejse til Jemen. Først skulle de dog have den før nævnte vigtige ekskursion på Sinaihalvøen overstået. Her var hovedpersonerne von Haven og Baurenfeind, som de andre kammeratligt skulle bistå. Baurenfeind blev imidlertid syg, og Niebuhr trådte i hans sted som assistent, mens Cramer og Forsskål blev tilbage i Suez hos patienten. Den ene i sin egenskab af læge, den anden som ven. Om sidstnævntes undskyldning for ikke at tage med på rejsen skriver von Haven i et brev til von Gähler 12. okt. 1762: „Botanikeren følte, at han var ham (Baurenfeind) for meget takskyldig til at ville forlade ham i en Sygdom, der saa ud som om den var farlig . . .“. Det var muligvis sandt, (selvom Bernstorff betvivlede det), og i hvert fald var det diplomatisk udtrykt.¹³⁾

Inden afrejsen fra Ægypten sendte von Haven sin beskrivelse af Sinai-færden via von Gähler til København.¹⁴⁾ Den skuffede den forventningsfulde udenrigsminister dybt.¹⁵⁾ Hvis han samtidig havde modtaget Niebuhrs optegnelser med de værdifulde landmålinger og nøjagtige kopier af indskrifter fra det for bibelforskningen så vigtige område, havde sagen utvivlsomt stillet sig anderledes. Man foretrækker at tro, at det har været sikkerhedshensyn – man sender ikke to vigtige forsendelser ad samme farlige postrute – der har fået Niebuhr til at tilbageholde sit værdifulde materiale, og ikke chikane mod den upopulære rejsefælle.

Von Haven og Niebuhr vendte tilbage til Suez 25. september for at forene sig med det øvrige selskab. I von Havens dagbog kan man læse „5. Oktober gik de andre ombord“ og ud for 9. oktober „Om Aftenen kl. 9 under Sejl“. Hermed var opholdet i Ægypten til ende og kursen sat mod det egentlige rejsemål – Jemen.

Tab. XXVII.

Maureyland del.

Abbildung der Tänzerinnen und ihrer Musikanten zu Kahirah.

Nichter Sc.

Illustration til emnet 'en ublye Dands' i Carsten Niebuhr: Reiseschreibung nach Arabien I, 1774. Kobberstik af G. W. Baurenfeind. Lidt formindsket.

Desværre hører von Havens "Journal" brat op 26. marts 1762. De sidste 15 sider i den store foliant er optaget af kopier af indskrifter, men optegnelser på løse blade fortsætter til hans sidste dag og time, hvor han skriver sin egen gravskrift 25. Maj 1763, inden pennen falder ud af hans hånd, og dødskampen begynder. De nævnte dagbogsblade er lagt løst ind i den anden foliant (Ny kgl. Saml. 133 I, 2°), der udgør den del af von Havens papirer, som indeholder det mere tekniske materiale af hans forskningsarbejde, som f.eks. en liste over de til kongens bibliotek indkøbte bøger, et kort over Kairo, kopier af indskrifter og side op og side ned af arabiske gloser med en forklaring af ordenes betydning og anvendelse, sandsynligvis med henblik på senere udgivelse af en ordbog. Der er også uddrag af oversættelser af lærde forfattere – bøger, som han ikke havde mulighed for at hjemtage, men hvis tekster kunne være ham til nytte ved senere studier.

Tiden er løbet fra disse lærde antegnelser, som sikkert i bearbejdet form kunne have givet sin ophavsmand ære og anseelse, om han var vendt levende hjem fra rejsen. Interessen hos en nutids læser samler sig så afgjort om selve dagbogen med de mange kulturhistoriske oplysninger, der giver os et billede af datidens Nære Orient med den særegne charme og ægthed en autentisk samtidsskildring har.

Det forlængede ophold i Kairo har været lettere at bære for von Haven end for den utålmodige Forsskål, der i spænding afventede Bernstorffs afgørelse af konflikten, som førstnævnte jo – skønt hovedpersonen deri – var uvidende om. Filologen havde nok at gøre både af arbejde og fornøjelser. Han fortæller, at da hans øjne begyndte at svie og løbe i vand, holdt han op med at anstrenge dem med natlige studier for ikke at blive blind og begyndte derfor at deltage mere i selskabslivet. Kairos klima og kosten inden for det franske handelskompagnis område med de gode grønsager fra jesuiterklostrets velforsynede have, synes at have bekommet ham vel. Han omgikkes med paterne og omtaler dem med megen agtelse.

Den førømtalte instruks, de rejsende havde fået med som ledetråd, stillede store krav til deres flid og foretagsomhed. Filologen skulle f.eks. skaffe sig viden om de berejste landes sæder og skikke – tro og overtro – historiske og arkæologiske levn – kvindens stilling og polygamiets indvirkning på samfundsforholdene. Han skulle forske i gamle jødiske og kristne håndskrifter og afskrive afvigelser fra bibelens tekst, og hvorsomhelst han kunne komme til det, skulle han skaffe sig kopier af gamle indskrifter på bygninger og sten.

Alle disse temaer og endnu flere behandles i von Havens „Journal“, for han kommer også ind på Forsskåls og Niebuhrs områder, som når

han skriver om orientalske haver og træsorter eller de berejste steders topografi.

Man kan læse i dagbogen om kopternes religion og sociale forhold. Om toldvæsen og europæernes handel med Ægypten og frankernes – som de kaldes – status i landet. Han beretter om pilgrimstog og bryllups-ceremonier, om slavemarkeder og om den gifte kvindes stilling i et muslimisk samfund. Herom fortæller han bl.a. at kvinder kan eje både skibe og fast ejendom, hvis indtægter går til dem selv. Hvis deres mænd bliver dømt til døden eller eksil eller mister deres penge, beholder de deres besiddelser ubeskårne. „En enkes Gods er altid respecteret af Cairenerne. Denne Prærogativ gjør, at de cairenske Damer, uagtet at de ere alle Slavinder, dog finder deres Stand meget taalelig og honnet.“

Europæerne i Kairo ejede et feriehus i Gizeh, hvor de kunne bo gratis, men sammen med andre ferierende bidrog til husholdningsudgifterne. Under et ophold her deltog von Haven i en fællesudflugt til pyramiderne. Deltagelsen var stor, for oldtidsforskning og arkæologiske fund var en modesag i datidens dannede Europa, og samlermani var en udbredt hobby. Von Haven nævner således „to rare mumier“ i den hollandske konsul Mr. Hughes' besiddelse. Samme gentleman forærede ham „en Antique“ og lånte ham en kopi af indskriften på Colonna Pompeji, som han ikke selv havde kunnet klare at kopiere.

Dagbogen fortæller ret indgående om denne cskursion med besøg i en af pyramiderne, et besøg, der ikke kan have været helt behagelig på grund af „en hæsleg Stank ligesom af døde Kroppe“ og en vanskelig og stejl passage. Selv undskylder von Haven sin skildring med at han „har kuns haft Leylighed at være der engang, og har ikke gjort nogen Observation, som jo forhen har været gjort af andre. Jeg har alene beskrevet hvad jeg selv har seet. Man kand ikke see alting paa engang“. At faraoernes gravbygninger har virket stærkt betagende på ham, kan man ikke være i tvivl om. Sit første indtryk beskriver han således: „Her presenterte sig Pyramiderne i deres rette Størrelse, man falder i Forundring og endnu mere en Art af Skræk at see første Gang disse uhyrlige og overnaturlige Steenhobe . . .“.

Von Havens „Journal“ er ganske naturligt præget af de oplysninger og den viden, han som ekspeditionens filolog havde pligt til at skaffe sig henad rejseruten, og kan derfor til tider føles noget tør. I „Journalen“ bl.a. skulle han vel hjemkommet hente kildematerialet til eventuelle videnskabelige arbejder eller i det mindste til en velskrevet rejsebog. Noget i retning af Fr. Ludv. Nordens „Voyage d'Egypte et de Nubie“, som var blevet udgivet i København 1755 på Fr. Dannekiold-Samsøes

initiativ, har sikkert foresvævet ham. Nordens navn går igen næsten som et refræn i dagbogsoptegnelserne fra Ægypten.

Abstrakte betragtninger eller intimere betroelser kan man lede forgæves efter i dagbogen. Von Haven fortæller mere eller mindre udpenslet om dagens oplevelser – sin helbredstilstand, selskabelighed, og læsning – også morskabslæsning. Man får f.eks. at vide, at han har læst Rousseau's „La Nouvelle Héloïse“, men ikke et ord om hans egen mening om denne best-seller, der gjorde så stærkt et indtryk på hans samtid.

Om von Haven eller hans rejsefæller har indladt sig på seriøse erotiske forbindelser under deres rejse, får vi intet at vide; det er næppe sandsynligt. Der har ikke været gunstige betingelser for kærlighedsforhold – i hvert fald ikke i Ægypten. Antallet af kvinder, de havde mulighed for at komme i kontakt med, var lille, og de fleste af disse desuden „anderswo engagiert“. Franske handelsfolk i Levanten havde kun tilladelse til at blive der i 10 år, og i dette tidsrum skulle de forblive ugifte. Deres elskerinder havde derfor næsten hustru status. Hvad de muslimiske kvinder angik, var de naturligvis (bortset fra skøger) absolut tabu. Om den parentetiske del af denne kvindeverden har vi lidt mager underholdning ud for datoen 2. december 1761, hvor han ser „en ublye Dands af offentlige Dandserinder, hvilke sætte sig i alle slags utugtige positioner for at divertere deres Tilskuere . . .“.

Hvad von Haven ville have fået ud af sin „Journal“ og øvrige forskningsmateriale til gavn for sin samtids orientalistik og til ære for sig selv, er en hemmelighed, han tog med sig i graven. Det synlige resultat af hans rejse blev hans bogkøb; først og fremmest en fornem samling af arabiske og jødiske håndskrifter, men af dagbogen fremgår det, at han yderligere har erhvervet nogle tidligt trykte tyrkiske bogværker, hvor mange vides ikke, da der desværre ikke findes nogen fortegnelse over dem blandt hans efterladte papirer, og de gamle trykte kataloger fra 1846-57 som oftest undlader proveniensen.

Hvad angår von Havens indkøb af arabiske bøger er mange af dem i katalogen (bd. II, 1851) blevet tilskrevet Carsten Niebuhrs initiativ, men for de flestes vedkommende nævnes proveniensen slet ikke. Kun de 8 kostbare jødiske håndskrifter fik han selv udelt æren for. Erhvervelsen af disse bogværker får særlig omtale i hans korrespondance, og hans glæde og stolthed over købene er umiskendelig. I et brev til von Gähler 26. aug. 1762, umiddelbart før afrejsen fra Kairo, skriver han, at han foruden de fire hebraiske codices (nævnt i tidligere korrespondance) har erhvervet endnu tre, hvoraf de to overgår de andre i indre værd og ælde – à prix interieur et antiquité – det ene skulle være 1016 og det andet

1260 år gammelt. Om det sidste tilføjer han, at han ikke i Europa har set en hebraisk codex, som havde den alder.

I København blev de hebraiske bibelhåndskrifter overgivet fornævnte professor Joh. Chr. Kall til kollationering. Nogle af dem blev viderelånt til England, hvor de blev benyttet af Benjamin Kennicott (1718-83) ved hans bibeloversættelse.

I von Havens fortegnelse over håndskriftkøbene er titler og forfattere skrevet på deres respektive sprog, arabisk og hebraisk. Hans egne kommentarer er på dansk, ret korte, når det drejer sig om de arabiske indkøb, men lange og indgående, når det vedrører de hebraiske codices.

I det følgende giver jeg en liste over de af von Haven i Ægypten erhvervede arabiske håndskrifter i fortsættelse af listen publiceret i F & F XVII, 1970, s. 92f. Nummereringen følger von Havens fortegnelse indtil numrene 109 og 110, der er taget fra teksten i Ny kgl. saml. 133 I, 2°, s. 463. Årstallene følger kristen tidsregning og angiver det år, skriveren afsluttede sin afskrift.

F. C. von Havens bogindkøb i Ægypten 1761-62

35. Mustafa ibn al-Hadj ibn Ibrahim. Omhandler Ægyptens historie under Osmannerne. 1740. – 36. Digtsamling, Diwan al-Sababa. – 37. Ibn al-Wardi al-Qurūshi al-Bakri. En geografi og naturhistorie. 1622. – 38. Ibn Yusuf al-Muqaddisi. Ægyptens Historie til Othman II. 1618. – 39. Ibn 'Abdul Mu'ti al-Manūfi al-Ishaqi Ægyptens historie under Osmannerne. 1682. – 40. Muhammad al-Kāshi Astronomiske tavler. – 41. Al-Munawi. Om veltalenhed. – 42. Digtsamling Diwan al-Shihab al-Khafādji. 1658. – 43. Digtsamling Diwan Ibn al-Alif. – 44. Diwan Shams al-Din Muh. al-Dimishqi. Digt til profetens pris. 1616. – 45. Digtsamling al-Arrandjāni's Diwan. 1680. – 46. Al-Faraid al-Hamawi. Kommentar til tvetydige ord i poesi. 1662. – 47. Al-Ba'ūni, al-Azdi og Ibn al-Wardi. Tre skrifter i et bind. – 48. Ibrahim ibn Ahmad al-Halabi. Digtsamling med kommentar. – 49. Ibn Hussayn al-Hamadāni's Maqamāt (Fortællinger). – 50. Salah al-Din Khalil Aibak. al-Safadi. Ægyptiske dynastier. 1582. – 51. Abu Bakr al-Wālibi. Fortællingen om Madjnun og Layla. – 52. Ibn Khizr al-Dimadi. Digtsamling. 1487. – 53. Muh. ibn al-Wafa. Digtsamling. – 54. Ibn al-Rashid al-Baghdādi. Digt til lovprisning af Profeten. – 55. Kommentar til 54. – 56. Digtsamling, Diwan Ibn Mandjik Basha. – 57. Diwan Ibn Khafadji al-Andalusi. 1138. – 58. Al-Fasi al-Makki. En bog om Mekka. 1447. – 59. Djamal al-Din Yusuf. Pornografi. 1721. – 60. Muhammed ibn-Muhammed al-Isfahāni. Digterbiografi efter Ibn Khallikan. – 61. Shihāb al-Hadjazi. Antologi. – 62. Digtsamling af Ibn 'Asim ibn Abi Bakr. – 63. Biografi om Profeten Muhammed. Anonym. – 64. Diwan Shams al-Din al-Khafāf. Lovprisningsdigt til Profeten. 1385. – 65. Kamal

al-Din Abu'l-Hasan Diwan. 1744. – 66. Diwan Ibn Sudūn al-Beshbaghāwi. 1565. – 67. Shams al-Din Abu Abdallah al-Muqri. Ægyptens erobring. 1694. – 68. Katalog over arabiske håndskrifter i al-Azhar-moskeen i Kairo. – 69. Djalal al-Din al-Suyuti. Et leksikon med geografiske personnavne. – 70. Diwan Ibn Khalūf al-Andalusi. 1707. – 71. Al-Dhahabi. Islams historie. 1590. – 72. Tarikh al-mulūk al-mutaqaddima. Anonym. 1465. – 73. Djalal al-Din al-Suyūti. Kalifernes historie. 1607. – 74. Ibn al-Mo'taz Billah. En del af hans poetiske værker. – 75. Diwan al-Mo'taz Billah. En anden af samme forfatters poesi. – 76. Ibn Abi'l-Qāsim al-Tadjani. Om kvindekønnets lyder og dyder. Poesi. 1713. – 77. Ibn Abdallah, kaldet Mamai al-Rumi. Digte. 1650. – 78. Ibn Abi Hadjala. Historisk værk. 1374. – 79. Shams al-Din al-Bakri al-Sidiqi. Ægyptens historie under Osmannerne. 1751. – 80. Daūd al-Bašir al-Hakim. Erotisk indhold. – 81. Muh. ibn Mahmūd al-Osmani. 1731. – 82. Shihāb al-Din al-Maqari al-Fayyumi. Et leksikon. 1687. – 83. Al-Tha'alibi. Om vel-talenhed. 1668. – 84. Muhammed al-'Alimi. Muhammedansk Mystik. – 85. Ibn al-Hadjād's poetiske værker i udtog. – 86. Kodex med udtog af 11 forskellige forfattere. 1600. – 87–90. Judaica. – 91. Ibn Fadhl Allah Sāhib. Om skønhedspletters betydning. (Titel med kufiske bogstaver). – 92. Ibn al-Khayyāt al-Dimishqi. Diwan. 1124. – 93. Djalāl al-Din al-Suyūti. Kommentar til Ibn Zohayr's digt. 1704. – 94. Judaica. – 95. Ibn Ali al-Hamawi med tilnavnet al-Hudja Retorik. 1704. – 96. Ahmad al-Qustūni al-Shaladhi al-Māliki's Diwan. 1514. – 97–98. Ibn Ali al-Kutbi. To bind om etik. – 99. Abu Hasan Omar al-Yamāni's Diwan. 1207. – 100. Abd al-Rahim al-Abbasi, retorik. 1743. – 101. Djalāl al-Din Abu'l-Hasan Ali ibn Zafir. Retorik. – 102–107. Judaica. – 108. Abd al-Rahman ibn Murshid al-Amri. Retorik. 1716. – 109. Burhān al-Din al-Mutarrizi. Grammatikalsk værk. 1667. – 110. Abu Muh. ibn Ahmad al-Ayni. 1659.

Var von Haven nået frem til Jemens hovedstad San'a, hvor der var mulighed for at gøre gode bogkøb, var kongens bibliotek utvivlsomt blevet beriget med endnu flere værdifulde håndskrifter end de i Tyrkiet og Ægypten indkøbte. Nu døde han imidlertid i Tehama med det fugtighede kystklima som følge af en hæftig lungebetændelse. Det er den korrekte og helt plausible dødsårsag. Men begynder man at filosofere over emnet von Haven, kunne man måske i stedet for stille diagnosen: Død af mangel på venlighed.

NOTER

Af den omfattende litteratur om ekspeditionen anføres:

- Carl Christensen: Naturforskeren Pehr Forsskål. 1918.
 Codices Orientales Bibliothecae Regiae Hafniensis. Pars Altera. Codices hebraicos et arabicos continens. 1851.
 Peter Forsskål: Resa till lycklige Arabien. Dagbok 1761-63. Uppsala 1950.
 Henny Harald Hansen: Carsten Niebuhr i Den Persiske Golf. Nationalmuseets Arbejds-
 mark 1962, pp. 135-48. 1962.
 Thorkild Hansen: Det lykkelige Arabien. 1962.
 B. G. Niebuhr (Carsten Niebuhrs søn): Carsten Niebuhrs Leben. Kieler Blätter III,
 pp. 1-86. 1816.
 Carsten Niebuhr: Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Län-
 dern. I-II. Copenhagen 1774-78. III. Hamb. 1837.
 Henrik Schück: Från Linnés Tid. Petter Forsskål. Stockholm 1923.
 C. F. Wandel: Carsten Niebuhrs Rejse i Jemen eller Det lykkelige Arabien 1762-63.
 1929.
 Torben Wolff: I Carsten Niebuhrs fodspor. 1. Sinai og Djidda. Naturens Verden, nr.
 11/12, pp. 388-98. 1977.

(1) J. D. Michaelis »Spørgsmål« blev udgivet i bogform: Fragen an eine Gesell-
 schaft gelehrter Männer, Frankfurt a.M. 1762. Bogen gjorde meget lykke i samtiden
 og skaffede sin forfatter et medlemskab i Det franske Akademi. – (2) Om Niebuhrs
 ansættelse ved Frederik V.s Danske Ekspedition i stedet for en anden kandidat til stil-
 lingen, der havde trukket sin ansøgning tilbage, skriver J. D. Michaelis i brev til
 Bernstorff 10. juli 1758, J. D. Michaelis' Literarischer Briefwechsel Bd. 1, Leipzig 1794,
 p. 363. – (3) 1756 blev von Haven ansat ved ekspeditionen i stedet for en anden elev
 – en nordmand ved navn Strøm – der fik betænkeligheder ved det farlige foretagende
 og trak sin ansøgning tilbage. Von Haven fik en rigelig kongelig understøttelse, og i
 april 1759 tog han til Rom for at studere arabisk i den syriske mundart i et Maroniter-
 kloster. – (4) Rejsen til Konstantinopel jan.-sept. 1761 er tidligere skildret på grundlag
 af von Havens dagbog (Ny kgl. Saml. 133 II, 2°) i Fund og Forskning XVII, 1970, pp.
 79-94. – (5) Mellem von Havens ejendele nævnes i dagbogen bl.a.: En sort fløjelsklæd-
 ning, en blå pels (»Cerf de Loup«), en grå rejseroquelaure, 16 over- og 16 underskjor-
 ter, en sølvsnustobaksdåse, et par sølvkospænder og to parykker. »En Nankingsklæd-
 ning« gav han bort ved afrejsen fra Konstantinopel. – (6) Fund og Forskning XVII,
 1970, p. 82. – (7) Brev fra C. Cramer 28. Oktbr. 1761 til V. S. von Gähler, gesandt i
 Konstantinopel. T.K.U.A. Alm. Del III. Diverse sager. Realia: Arabiske Rejse III
 1761-68. Rigsarkivet. – (8) Fr. Ludv. Norden (1708-42). Soofficer og arkæolog. Blev
 af Christian VI 1737 sendt til Ægypten på arkæologiske studier. På Fr. Danneskiold-
 Samsøes initiativ blev Nordens optegnelser og tegninger udgivet på den danske stats
 bekostning: Voyages d'Égypte et de Nubie, 1755. – (9) Breve til J. A. Horn 29. sept.
 1761 og til von Gähler 2. okt. 1761. T.K.U.A., Rigsarkivet (som note 7).

(10) »Réduit a me voir refusé par mes compagnons et rebuté par d'autres raisons que je n'aime pas dire, je fus obligé de me désister de mon dessein et de rester ici . . .« T.K.U.A., Rigsarkivet (som note 7). – (11) Brevene fra von Gähler til Bernstorff 17.11.1761 og til Forsskål, Niebuhr og Baurenfeind af samme dato er trykt i Carl Christensens bog: *Naturforskeren Pehr Forsskål*, Kbh. 1918, pp. 122-129. Det samme gælder korrespondancen, der udviklede sig heraf mellem Bernstorff og hans gesandt. (12) Brevet findes trykt i Carl Christensen: *Naturforskeren Pehr Forsskål*, pp. 146-149. (13) Brevet blev fundet imellem von Havens papirer (Ny kgl. Saml. 133 - I, 2°). Det er skrevet ved Det Røde Hav i Tur 12.10.1762 og er sendt med dagbogen over Sinaiudflugten til von Gähler. Von Haven skriver om situationen inden afrejsen: »Monsieur Baurenfeind est tombé malade d'une fièvre tres forte, le Médecin a dû rester avec lui, et ce Botaniste lui avait trop d'obligation pour le quitter dans une maladie que parais-sait dangereuse . . .« – (14) Dagbogen fra Sinaiekskursionen er skrevet på dansk, men findes i tysk oversættelse, trykt i J. D. Michaelis' *Literarischer Briefwechsel* Bd. 2, Leipzig 1795, pp. 117-192. – (15) Brev fra Bernstorff 21. juni 1763 findes aftrykt i Carl Christensen: *Naturforskeren Pehr Forsskål*, pp. 158-161.